

Leszek Pawlikowicz

Pion kontrwywiadu zagranicznego 1. Zarządu Głównego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1954–1991 – funkcje, struktury i kadry. Zarys problematyki

Jednostki kontrwywiadu zagranicznego są zwykle najbardziej niewralgiczną częścią każdej służby wywiadowczej. Odgrywają rolę „centralnego układu nerwowego”. Jeden z byłych szefów służby kontrwywiadowczej brytyjskiego wywiadu zagranicznego MI6, Stephen de Mowbray¹, określił je nawet mianem „królowych na szachownicy”.

Na podstawie niedawno udostępnionych źródeł można postawić tezę, że spośród agencji wywiadowczych działających w okresie zimnej wojny do najbardziej skutecznych należały komórki kontrwywiadu zagranicznego Stanów Zjednoczonych, Związku Radzieckiego, Wielkiej Brytanii i Izraela². Najliczniejszą i najbardziej rozbudowaną tego typu komórkę utworzono w ramach struktur 1. Zarządu Głównego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR (1. Głównie uprawnień Komitetu gosudarstwiennoj biezopasnosti pri Sowietie Ministrow SSSR) odpowiedzialnego za realizację zadań z zakresu cywilnego wywiadu zagranicznego³.

¹ E. Epstein, *Podstęp. Niewidzialna wojna między KGB a CIA*, Krosno 1993, Scripta Manent, s. 75. De Mowbray pełnił funkcję szefa kontrwywiadu zagranicznego (Head of Counter-Intelligence) R5 w ramach MI6 od 1961 r. do 1964 r. Zob. T. Bower, *The Perfect English Spy. Sir Dick White and the Secret War 1935–90*, London 1995, Heinemann, s. 351.

² Działalność służb kontrwywiadu zagranicznego wiodących państw zachodnich było przedmiotem kilkunastu monografii, spośród których do najistotniejszych należy zaliczyć: T. Mangold, *Cold Warrior James Jesus Angleton: The CIA's Master Spy Hunter*, London–Sydney–New York 1991, Simon & Schuster; D. Wise, *Molehunt: The Secret Search for Traitors That Shattered the CIA*, New York 1992, Random House; tenże, *Nightmover: How Aldrich Ames Sold the CIA to the KGB for \$4,6 Million*, New York 1995, Harper Collins; P. Davies, *MI 6 and the Machinery of Spying*, London–Portland 2004, Frank Cass; R. Faligot, R. Krop, *La Piscine: The French Secret Service since 1944*, Basil Blackwell, London 1989; I. Black, B. Morris, *Israel's Secret Wars. A History of Israel's Intelligence Services*, New York 1991, Grove Weidenfeld, s. 147; D. Raviv, Y. Melman, *A każdy szpieg to książkę. Pełna historia wywiadu izraelskiego*, Warszawa 1993, Książka i Wiedza, s. 124; I. Dajczman, *Mossad. Istorija luczszej w mirie razwiedki*, Smolensk 2001, Rusicz. Z kolei w odniesieniu do radzieckich służb specjalnych spośród dostępnych od niedawna źródeł na uwagę zasługuje zwłaszcza pozyskany za pośrednictwem wywiadu KGB i przekazany wywiadowi cywilnemu PRL raport Centralnej Agencji Wywiadowczej. Zob. AIPN, IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”*, październik 1984 r. oraz monografie dotyczące ewolucji struktur radzieckiego organów bezpieczeństwa oraz wspomnienia byłych szefów pionu kontrwywiadu zagranicznego – zob. *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917–1991. Sprawoznacz*, A. Kokurin, N. Pietrow (opr.), Moskwa 2003, Międzynarodnyj Fond „Diemokratija”; O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka!* Moskwa 1995, Olimp; O. Kaługin, F. Montaigne, *Spy Master. My 32 Years in Intelligence and Espionage Against the West*, London 1994, Smith Gryphon.

³ W okresie powojennym usytuowanie struktur radzieckiego wywiadu cywilnego ulegało nader częstym zmianom. W okresie od 8 maja 1945 r. do 12 marca 1954 r. modyfikowano je aż siedmiokrotnie. Do 14 marca 1946 r. wywiad ten funkcjonował jako 1. Zarząd Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR (1. Uprawnienie Narodnego komissariatu gosudarstwiennoj biezopasnosti SSSR – NKGB SSSR), od 15 marca 1946 r. do 29 maja 1947 r. jako 1. Zarząd Główny Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR (1. Głównie uprawnień Ministerstwa gosudarstwiennoj biezopasnosti SSSR – MGB SSSR), od 30 maja 1947 r. do 28 stycznia 1949 r. jako Komitet Informacji przy Radzie Ministrów ZSRR (Komitet informacii pri Sowietie Ministrow SSSR – KI pri SM SSSR), od 29 stycznia 1949 r. do 1 listopada 1951 r. jako Komitet Informacji przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych ZSRR (Komitet

Od marca 1954 r. jednostka ta funkcjonowała pod nazwą 5. Wydziału (5. Otdiel)⁴, cztery miesiące później została „przenumerowana” na 14. Wydział (14. Otdiel)⁵, po czym w styczniu 1963 r. – w wyniku połączenia z 9. Wydziałem (ds. emigracji) – przekształcono ją w Służbę nr 2 (Służba № 2)⁶. Jesienią 1972 r., po podniesieniu jej rangi, została ostatecznie przeformowana w Zarząd „K” (Uprawlenie „K”)⁷, który działał do chwili rozwiązania KGB, czyli do 22 października 1991 r.⁸

Zadania pionu kontrwywiadu zagranicznego obejmowały:

- agenturalne przenikanie do obcych służb, werbowanie oraz łącznikowanie oficerów wywiadu i kontrwywiadu innych państw (bądź ich przesłuchiwanie w wypadku ewentualnej dezercji), szczególnie Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, RFN i Francji, w celu rozpracowania ich struktur, personelu, agentury, środków, form i metod operacyjnych oraz wykrycia ewentualnej agentury wewnątrz wywiadu KGB,
- prowadzenie „gier operacyjnych” ze służbami innych państw przy pomocy podstawionej agentury; celem tych gier było zarówno dezinformowanie przeciwników, jak i testowanie stosowanych procedur bezpieczeństwa,
- agenturalne przenikanie do zagranicznych organizacji terrorystycznych z zadaniem rozpoznania ogólnych zamierzeń oraz konkretnych celów ich działań,
- kontrwywiadowczą ochronę kadr wywiadu KGB i GRU, personelu radzieckich przedstawicielstw dyplomatycznych i handlowych, agencji prasowych, linii lotniczych, żeglugi morskiej oraz drogowych firm spedycyjnych i przewozowych za granicą, a także zapobieganie dezercji pracowników tych instytucji za granicę; przy realizacji wspomnianego zadania pion kontrwywiadu zagranicznego ściśle współpracował z pozawywiadowczymi jednostkami organizacyjnymi KGB, tj. z 2. Zarządem Głównym (ds. kontrwywiadu krajowego), 3. Zarządem (ds. kontrwywiadu wojskowego) oraz 5. Zarządem (ds. walki z „dywersją ideologiczną”),

informacji pri Ministerstwie inostrannyh dzieł SSSR – KI pri MID SSSR, od 2 listopada 1951 r. do 4 marca 1953 r. ponownie jako 1. Zarząd Główny Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR (1. Głównoje uprawlenie Ministerstwa gosudarstwiennoj biezopasnosti SSSR – MGB SSSR) oraz od 5 marca 1953 r. do 12 marca 1954 r. jako 2. Zarząd Główny Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR (2. Głównoje uprawlenie Ministerstwa wnutriennich dzieł SSSR – MWD SSSR) – zob. *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917–1991...*, s. 226; W. Prokofjew, *Alieksandr Sacharowski, Naczial'nik wnieszniej razwiedki*, Moskwa 2005, Jauza-Eksmo, s. 252; W. Antonow, W. Karpow, *Tajnyje informatory Kriemlja (Wollienbiereg, Artuzow i drugije)*, Moskwa 2001, Gieja-Iterum, s. 252; W. Antonow, W. Karpow, *Razwiedziki. Gieroi Sowietkowo Sojuza i gieroi Rossii*, Moskwa 2004, Molodaja gwardija, s. 273.

⁴ N. Pietrow, *Kto rukowodil organami biezopasnosti 1941–1954*, Miemorial-Zwienija, Moskwa 2010, s. 67, 645.

⁵ *Oczierki istorii rossijskoj wnieszniej razwiedki. Tom 5: 1945–1965 gody*, S. Liebidiew, W. Kirpiczenko (red.), Moskwa 2003, Mieždunarodnyje odnoszenija, s. 13; W. Prokofjew, *Alieksandr Sacharowski...*, s. 81; O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka...*, s. 144.

⁶ *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917–1991...*, s. 260; W. Prokofjew, *Alieksandr Sacharowski...*, s. 81; W. Abramow, *Kontrrazwiedka. Szczit i miecz protiv Abwiera i CRU*, Moskwa 2006, Jauza-Eksmo, s. 269.

⁷ Rozkaz o utworzeniu Zarządu „K” został wydany przez Jurija Andropowa latem 1972 r., po uprzednim zatwierdzeniu stosownego projektu przez Kolegium KGB. Przekształcanie Służby nr 2 w nowy zarząd przeciągnęło się prawdopodobnie do przełomu 1972 i 1973 r. Zob. O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka...*, s. 161; O. Kaługin, F. Montaigne, *Spy Master...*, s. 148, 151; L. Mliczin, *Osobaja papka: Służba wnieszniej razwiedki. Samyje znamienityje operacyi sowietkoj i rossijskoj razwiedki*, Moskwa 2003, Jauza-Eksmo, s. 188.

⁸ *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917–1991...*, s. 179; A. Siewier, A. Kołpakidi, *KGB*, Moskwa 2010, Eksmo, s. 391.

- lokalizowanie i likwidowanie „przecieków” tajnych informacji z wywiadu KGB i GRU,
- dokonywanie stałych analiz funkcjonowania obcych służb specjalnych, policyjnych i organizacji terrorystycznych, zarówno pod względem strukturalnym, personalnym, jak i stosowanych przez nie środków operacyjnych oraz form i metod działania,
- poszukiwanie i lokalizowanie dezertersów służących uprzednio w KGB i GRU, innych pionach Armii Radzieckiej, MSZ oraz najważniejszych instytucjach rządowych ZSRR (a także pozostałych krajów ówczesnego bloku wschodniego)⁹.
- Ponadto od marca do lipca 1954 r. oraz od stycznia 1963 r. do końca 1975 r., kontrwywiad zagraniczny realizował zadanie infiltracji antyradzieckich organizacji emigracyjnych¹⁰. Poza zakresem jego zadań znalazło się natomiast kontrwywiadowcze zabezpieczenie tzw. wywiadu nielegalnego¹¹.

W ramach priorytetów wywiadowczych, zdefiniowanych w uchwale KC KPZR z czerwca 1954 r., kontrwywiadowi zagranicznemu nakazano podjęcie działań umożliwiających agenturalne przenikanie do wywiadowczych, kontrwywiadowczych oraz policyjnych organów państw NATO w celu zapobiegania i paraliżowania ich „wywrotowej” działalności przeciwko Związkowi Radzieckiemu¹².

Z kolei po utworzeniu Zarządu „K” oraz zatwierdzeniu w połowie lat 70. „radzieckiej doktryny wywiadowczej”¹³ katalog priorytetów pionu kontrwywiadowczego został znacznie poszerzony, a za najpilniejsze uznano:

⁹ AIPN, IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”*, październik 1984 r., k. 89–90; J. Barron, *KGB. Tajna działalność sowieckich agentów*, Warszawa 1991, Volumen, s. 97–98; tenże, *KGB dzisiaj: niewidzialna ręka*, Warszawa 1991, Volumen, s. 350–351; J. Richelson, *Sword and Shield: The Soviet Intelligence and Security Apparatus*, Cambridge 1986, Ballinger, s. 24; V. Mitrokhin, *The KGB in Afghanistan*, „Cold War International History Project Working Papers” 2002, nr 40, s. 157; O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka...*, s. 161; O. Pieńkowski, *Zapiski iz tajnika*, Moskwa 2000, Centroligraf, s. 58, 76–77; R. Heuer, *Soviet Organization and Doctrine for Strategic Deception*, w: *Soviet Strategic Deception*, B. Dailey, P. Parker (red.), Lexington–Toronto 1987, Lexington Books–Hoover Inst. Press, s. 35; V. Cherkashin, G. Feifer, *Spy Handler: Memoir of KGB Officer. The True Story of the Man Who Recruited Robert Hanssen & Aldrich Ames*, New York 2005, Basic Books, s. 68; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossiji*, Sankt-Pietierburg–Moskwa 2001, Niewa-Ołma-Priess, s. 70; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Sowierszenno siekrietno. Wsjo o wnieszniej razwiedkie*, Moskwa 2002, Olimp, s. 611; D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina do Putina*, Sankt-Pietierburg 2005, Niewa, s. 104–105; L. Mliczin, *Osobaja papka...*, s. 188, 262–263; tenże, *Andropow*, Moskwa 2006, Prospekt, s. 202; K. Prieobrażenskij, *KGB w Japonii*, Moskwa 2000, Centroligraf, s. 311; V. Sheymov, *Tower of Secrets*, New York 1994, Harper Paperbacks, s. 119; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, London 2000, Penguin Press, s. 478.

¹⁰ N. Pietrow, *Kto rukowodił organami biezopasnosti 1941–1954...*, s. 67, 645; *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917–1991...*, s. 260; O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka...*, s. 144, 221–222; V. Mitrokhin, *The KGB in Afghanistan...*, s. 157.

¹¹ O. Gordijewski, *Ostatni przystanek – egzekucja*, Warszawa 2001, Bellona, s. 99; W. Kuziczkin, *KGB bez maski*, Warszawa 1991, Alfa, s. 83; *Comrade Kryuchkov's Instructions. Top Secret Files on KGB Foreign Operations 1975–1985*, C. Andrew, O. Gordievsky (opr.), Stanford 1992, Stanford University Press, s. 66; S. Cziertoprud, *Andropow i KGB*, Moskwa 2004, Jauza-Eksmo, s. 281; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossiji...*, s. 73; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Sowierszenno siekrietno...*, s. 613; D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina...*, s. 106; V. Mitrokhin, *The KGB in Afghanistan...*, s. 90; A. Kouzminov, *Biological Espionage: Special Operations of The Soviet and Russian Foreign Intelligence Services in the West*, London–Mechanicsburg 2005, Greenhill Books–Stackpole Books, s. 168; W. Abramow, *Kontrrazwiedka...*, s. 182.

¹² A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossii...*, s. 63; D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina...*, s. 92.

¹³ Opracowywana co najmniej od 1972 r., a zatwierdzona około 1975 r., „radziecka doktryna wywiadowcza” de facto nakładała na 1. Zarząd Główny obowiązek prowadzenia wywiadu globalnego, a w stosunku do Stanów Zjednoczonych, pozostałych krajów NATO, Japonii i ChRL – totalnego.

- zdobywanie za granicą informacji o wrogich zamiarach oraz formach i metodach działalności wywiadowczych i kontrwywiadowczych służb „głównego przeciwnika” [tj. Stanów Zjednoczonych – przyp. aut.], organów „wojny psychologicznej” oraz centrów „dywersji ideologicznej” przeciwko Związkowi Radzieckiemu, całej „socjalistycznej wspólnocie”, a także całemu ruchowi komunistycznemu i ruchom „narodowo-wyzwoleńczym”;
- wykrywanie wrogich oficerów wywiadu, agentów i informatorów przygotowywanych do przerzutu do Związku Radzieckiego, sposobów oraz kanałów ich łączności, a także ujawnianie ich zadań; ponadto podejmowanie wspólnie z innymi jednostkami KGB i organami bezpieczeństwa krajów socjalistycznych środków mających na celu zapobieżenie ich destrukcyjnej działalności,
- realizowanie przedsięwzięć zmierzających do kompromitowania i dezinformowania wrogich służb, a także izolowania oraz rozpraszania ich sił,
- zapewnianie przestrzegania tajemnicy państwowej poza granicami Związku Radzieckiego, ochronę kontrwywiadowczą radzieckich instytucji i delegowanych do nich obywateli ZSRR oraz ochronę rezydentur wywiadowczych KGB,
- gromadzenie i analizowanie informacji o destrukcyjnej działalności służb specjalnych „głównego przeciwnika”, a także opracowywanie na ich podstawie zaleceń w celu doskonalenia pracy wywiadowczej i kontrwywiadowczej za granicą¹⁴.

Stan osobowy kontrwywiadu zagranicznego systematycznie wzrastał. W grudniu 1963 r. ówczesna Służba nr 2 zatrudniała w centrali 104 oficerów¹⁵, w 1983 r. zaś – już około 200¹⁶. Liczba oficerów Zarządu „K” (łącznie z oficerami pionu kontrwywiadu służącymi we wszystkich rezydenturach zagranicznych) na początku 1972 r. wynosiła również około 200¹⁷, a do 1979 r. wzrosła aż do około 700¹⁸ (na podobnym poziomie pozostawała przynajmniej do 1983 r.¹⁹). W rezultacie stanowiący około 8 proc. kadry 1. Zarządu Głównego pionu kontrwywiadu zagranicznego stał się po pionie politycznym najliczniejszą jednostką wywiadu KGB. Jednocześnie nastąpił wzrost liczby etatów

Podstawowym priorytetem stało się wykrywanie wojskowo-strategicznych planów państw należących do – wrogich Związkowi Radzieckiemu – bloków militarnych, wczesnego ostrzegania rządu o potencjalnych sytuacjach kryzysowych oraz zapobieżeniu niespodziewanemu atakowi na Związek Radziecki bądź państwa związane z ZSRR traktatami sojuszniczymi. W ramach wspomnianej doktryny zdefiniowano łącznie 35 priorytetów, z czego sześć było tzw. ogólnych, osiem odnoszących się do zakresu działania wywiadu politycznego, trzy – sfery wywiadu naukowo-technicznego, pięć (przytoczonych wyżej) dotyczących kontrwywiadu zagranicznego, siedem obejmujących problematykę „przedsięwzięć aktywnych” (dezinformacji) oraz pięć z zakresu działań dywersyjnych i specjalnych, za: A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wniesziąja razwiedka Rossii...*, s. 77–80; O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka...*, s. 167–172; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 452–457; A. Siewier, *Istorija KGB*, Moskwa 2008, Algoritm, s. 215–221. Rezultaty funkcjonowania doktryny trafnie ocenił Leonid Mliczin: *wywiad usiłował zdobyć maksimum informacji o wszystkich krajach. Realnej korzyści było z tego niewiele, jednak stwarzało to przyjemne wrażenie pełnej kontroli nad światem*, za: L. Mliczin, *Osobaja papka...*, s. 205.

¹⁴ A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wniesziąja razwiedka Rossii...*, s. 79; O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka...*, s. 170; S. Czertoprud, *Andropow i KGB...*, s. 455.

¹⁵ V. Mitrokhin, *The KGB in Afghanistan...*, s. 157.

¹⁶ AIPN, IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 89.

¹⁷ O. Kaługin, F. Montaigne, *Spy Master...*, s. 148.

¹⁸ Tamże, s. 148–149.

¹⁹ AIPN, IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 89.

zastępców naczelników wydziałów – z dwóch (na początku lat 70.) do trzech (już w 1973 r.²⁰).

W dostępnych źródłach brak jest istotnych informacji dotyczących struktury wewnętrznej 5. Wydziału, 14. Wydziału oraz Służby nr 2. Wiadomo jedynie, iż w skład tej ostatniej wchodziło głównie kilka sekcji „terytorialnych”²¹. Znana jest natomiast szczegółowa struktura Zarządu „K”, obowiązująca od końca 1972 r. Składało się na nią osiem wydziałów (oddziałów), w tym trzy „geograficzne” (tj. ukierunkowane na rozpoznawanie konkretnych regionów, np. Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Bliskiego Wschodu itp.), pięć „funkcjonalnych” (zajmujących się konkretnymi zagadnieniami, np. analizą infiltracji antyradzieckich organizacji emigracyjnych czy kontrwywiadowczym zabezpieczeniem oficerów I Zarządu Głównego KGB, za wyjątkiem oficerów Zarządu „S”, bez orientacji na rejony świata) i jedna sekcja o charakterze „funkcjonalnym”:

- 1. Wydział – odpowiadał za werbunki i łącznikowanie oficerów różnego rodzaju (cywilnych i wojskowych) amerykańskich i kanadyjskich służb wywiadowczych oraz kontrwywiadowczych (zwłaszcza Centralnej Agencji Wywiadowczej, Federalnego Biura Śledczego, Agencji Bezpieczeństwa Narodowego oraz Agencji Wywiadu Obronnego), prowadzone na całym świecie,
- 2. Wydział – prowadził działania analogiczne do wyżej wymienionych wobec służb specjalnych europejskich państw NATO (zwłaszcza Wielkiej Brytanii, Francji i RFN),
- 3. Wydział – zajmował się dokonywaniem werbunków oraz łącznikował oficerów wszystkich służb wywiadu i kontrwywiadu pozostałych krajów świata (głównie Japonii, Chińskiej Republiki Ludowej, Indii oraz państw arabskich),
- 4. Wydział – infiltrował antyradzieckie organizacje emigracyjne (szczególnie rosyjskie i ukraińskie), centra „dywersji ideologicznej” oraz organy „wojny psychologicznej” (w pierwszym rządzie Radio Liberty (Svoboda)), a później także międzynarodowe organizacje terrorystyczne²²,

²⁰ Tamże, k. 83; A. Sokolow, *Supierkrot CRU w KGB*, Moskwa 1999, Wypiel, s. 11, 185; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *KGB. Spiecopieracyi sowietskoj razwiedki*, Moskwa 2000, Olimp-Actriel'-AST, s. 409–410; A. Kołpakidi, *Likwidatory KGB. Spiecopieracyi sowietskich spiecsłużb 1941–2004*, Moskwa 2003, Jauza-Eksmo, s. 415; O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka...*, s. 163.

²¹ Świadczy o tym fakt funkcjonowania w strukturze Służby nr 2 (co najmniej od 1970 r.) sekcji bliskosходniej. Zob. V. Cherkashin, G. Feifer, *Spy Handler...*, s. 101.

²² Poza infiltracją wspomnianych ugrupowań, prowadzoną przez oficerów kontrwywiadu zagranicznego, utrzymywano też bardziej „oficjalne” stosunki poprzez upoważnionych „przedstawicieli” pionu dywersji. Do chwili obecnej udokumentowano bezpośrednie kontakty między I. Zarządem Głównym a północnoirlandzką IRA (Óglaigh na hÉireann), baskijską ETA (Euskadi Ta Askatasuna), sandinowskim FSLN (Frente Sandinista de Liberación Nacional), palestyńskimi OWP (Munazzamat at-tahrir al-filastinja), LFWP (al-Jabha al-Sha'biyyah li Tahrir Filastin), DFWP (Al-Jabha al-Dimuqratiya Li-Tahrir Filastin), włoskimi BR (Brigate Rosse, Czerwone Brygady), turecką THKP (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu) oraz meksykańskim MAR (Movimiento de Acción Revolucionaria). Zob. szerzej: C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 492–493, 495–498, 502–503; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World*, New York 2005, Basic Books, s. 41–44, 48, 117; C. Sterling, *Sieć terroru. Prawda o międzynarodowym terroryzmie*, Warszawa 1990, GŁOS, s. 114–115, 173–174, 204–205, 211–213, 236–238, 246–257, 253–254, 273–274, 304, 317–318; S. Francis, *The Terrorist International and Western Europe*, Washington 1978, The Heritage Foundation, s. 8, 11, 16. Stopień kontroli wywiadu KGB nad działalnością poszczególnych organizacji terrorystycznych był różnicowany. W przypadku najbardziej „zaufanych” (np. Ludowego Frontu Wyzwolenia Palestyny) „przedstawiciele” KGB nie tylko wpływali na wybór potencjalnych celów, lecz także udzielali rad w zakresie najskuteczniejszych metod i sposobów ich realizacji, zob. C. Andrew, V. Mitrokhin, *The World Was Going Our Way: The KGB...*, s. 249–250. Należy jednak podkreślić, iż pewne grupy albo nigdy nie

- 5. Wydział – odpowiadał za kontrwywiadowcze zabezpieczenie niemal wszystkich oficerów I. Zarządu Głównego (z wyjątkiem odrębnie chronionego personelu Zarządu „S”), personelu radzieckich placówek dyplomatycznych i handlowych za granicą (w tym również ochraniających budynki misji żołnierzy Wojsk Pogranicznych KGB) oraz agencji prasowych, a także organizował dla nich okresowe „szkolenia ideologiczne”; miał ponadto zapobiegać ewentualnym dezercjom i ucieczkom do innych państw oficerów wywiadu KGB i GRU, ucieczkom za granicę dyplomatów oraz pracowników służb pomocniczych ambasad, a także dziennikarzy i korespondentów prasowych; posiadał uprawnienia do dokonywania werbunków, prowadzenia inwigilacji oraz aresztowań obywateli radzieckich przebywających poza granicami ZSRR, wchodzenia do wszystkich pomieszczeń (np. w celu wykrycia ewentualnych instalacji podsłuchowych obcych służb lub założenia własnych), a także prawo do uzyskiwania (poza normalną drogą podległości służbowej) dowolnych informacji od każdego oficera wywiadu KGB i GRU,
- 6. Wydział – zapewniał kontrwywiadowczą ochronę personelowi oraz zagranicznym strukturom radzieckich linii lotniczych, przedsiębiorstw żeglugi morskiej oraz drogowych firm spedycyjnych i przewozowych; miał również zapobiegać ewentualnym ucieczkom ich pracowników za granicę,
- 7. Wydział – dokonywał analizy wszelkich informacji (jawnych, czerpanych z wydawanych na Zachodzie książek i czasopism, oraz ściśle tajnych, zebranych przez KGB, GRU lub służby innych krajów socjalistycznych) dotyczących agencji wywiadowczych, kontrwywiadowczych i policyjnych obcych państw; sporządzał okresowe (dziennie, tygodniowe, miesięczne i roczne – głównie o charakterze sprawozdawczym) raporty zarówno opisujące potencjał, organizację i obsadę personalną poszczególnych służb²³, jak i monitorujące morale personelu radzieckich

utrzymywały bezpośrednich kontaktów z KGB, albo (jak np. Czerwone Brygady czy THKP) w późniejszym okresie je zrywały, ograniczając się jedynie do relacji ze służbami specjalnymi pozostałych państw bloku (np. ugrupowanie Baader-Meinhof/Rote Armee Fraktion ze wschodnioniemiecką STASI, grupa Carlosa z węgierską AVH [Államvédelmi Hatóság], STASI i rumuńskim DIE [Departamentul de Informații Externe], grupa Abu Nidala z polską SB, DIE i STASI, OWP z DIE, STASI i czechosłowacką StB [Státní bezpečnost], z kolei LFWP, ETA i IRA z HVA [Hauptverwaltung Aufklärung], THKP oraz Szare Wilki z bułgarską DS [Държавна сигурност]. Czerwone Brygady natomiast od lat 70. ograniczyły się wyłącznie do kontaktów z StB). Obowiązywał tu zatem swoisty „podział zadań” w ramach „socjalistycznej wspólnoty”. Zob. J. Schmeidel, *Stasi: Shield and Sword of the Party*, Abingdon–New York 2008, Routledge, s. 142–162; K. Fricke, B. Marquardt, *DDR Staatsicherheit. Das Phänomen des Verrats Die Zusammenarbeit zwischen MfS und KGB*, Bochum 1995, Brockmeyer, s. 183–186; M. Wolf, A. McElvoy, *Człowiek bez twarzy. Autobiografia szefa najgroźniejszego wywiadu komunistycznego*, Warszawa 1998, Laguna, s. 347–358; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 389–390, 511–512; R. Cummings, *Cold War Radio: The Dangerous History of American Broadcasting in Europe 1950–1989*, Jefferson 2009, McFarland & Company, s. 96–121; J. Follain, *Jackal: The Complete Story of Legendary Terrorist, Calos the Jackal*, New York 1998, Arcade Publishing, s. 136; I. Pacepa, *Czerwone horyzonty. Prawdziwa historia zbrodni, życia i upadku Nicolae Ceausescu*, Warszawa 1990, Litera, s. 20–32, 81–82; K. Pačner, *Československo ve zvláštních službách. Pohledy do historie československých výzvědných služeb 1914–1989. Díl IV. 1961–1989*, Praha 2002, Themis, s. 470–479; C. Sterling, *Czas morderców. Kulisy zamachu na papieża*, Warszawa 1990, Głos, s. 130–137; V. Tessandori, *Qui Brigade Rosse. Il Racconto, Le Vocci*, Milano 2009, Baldini Castoldi, s. 108–109, 245; R. Buchar, *And Reality Be Damned...Undoing America: What Media didn't tell you about the End of the Cold War and fall of Communism in Europe*, Durham 2010, Eloquent Books, s. 210, 245; S. Anderson, S. Sloan, *Historical Dictionary of Terrorism (Third Edition)*, Lanham 2009, Scarecrow Press, s. 3, 187, 214, 507–508, 521.

²³ Od początku lat 60. różne jednostki organizacyjne I. Zarządu Głównego prowadziły własne, epizodyczne badania nad określeniem zespołów cech uprawdopodobniających skuteczną identyfikację oficerów CIA wśród personelu amerykańskich placówek dyplomatycznych, jednak ich rezultaty były

- placówek dyplomatycznych za granicą, aktywność zagranicznych organizacji terrorystycznych, skalę międzynarodowego handlu narkotykami oraz działalność międzynarodowych organizacji przestępczych,
- 8. Wydział – zwalczał szpiegostwo gospodarcze skierowane przeciwko radzieckim przedsiębiorstwom, centralom handlu zagranicznego oraz bankom operującym za granicą; miał też zapewnić ochronę wyżej wymienionym instytucjom przed ewentualnymi aktami sabotażu, kradzieżami bądź defraudacjami środków pieniężnych,
 - Samodzielna Sekcja Specjalna – koordynowała wszystkie zagraniczne gry wywiadowcze prowadzone przez wywiad KGB z obcymi służbami specjalnymi w celu ich penetracji i ewentualnego dezinformowania, a także kontrolowała i łącznikowała przebywających za granicą uprzednio przeszkolonych radzieckich obywateli (najczęściej naukowców i kierowników przedsiębiorstw nadzorowanych operacyjnie przez Zarząd „K”), oferujących wspomnianym służbom „z własnej inicjatywy” podjęcie współpracy wywiadowczej bądź oczekujących na spodziewany werbunek; w drugiej połowie lat 70. w Samodzielnej Sekcji Specjalnej służyło pięciu–siedmiu oficerów prowadzących na całym świecie blisko 40 „oferentów”²⁴.

znikome. Od 1971 r. w Służbie nr 2 (Zarządzie „K”) utworzono niewielką grupę analityczną, kierowaną przez Jurija Totrowa, której zadaniem było dokonanie identyfikacji możliwie wszystkich oficerów Agencji operujących na całym świecie. Na podstawie materiałów operacyjnych przechowywanych w 15. Wydziale (ds. ewidencji operacyjnej i archiwum) I. Zarządu Głównego, stwierdzono, że w analogicznych badaniach prowadzonych przez służby europejskich i azjatyckich państw kapitalistycznych często wykorzystywano w tym celu dane zawarte w rocznikach biograficznych wydawanych od lat 60. przez amerykański Departament Stanu do użytku wewnętrznego (*U.S. State Department Biographic Register*). Po ich przeanalizowaniu i skonfrontowaniu z informacjami dotychczas zebranymi przez KGB, GRU oraz służby specjalne pozostałych państw ówczesnego bloku wschodniego, zdołano wyodrębnić katalog kilkudziesięciu cech, które w odpowiedniej konfiguracji, w wysokim stopniu prawdopodobieństwa, wskazywały na faktyczne związki konkretnych dyplomatów z CIA. Rezultatem wspomnianych prac było wydanie w 1977 r. tajnego *Informatora o składzie osobowym CIA (Sprawocznik licznego składu BRU)*, w którym zamieszczono biografie oraz przebieg służby ponad 10 000 pracowników Agencji. Mniej wysiłku kosztowało analityków Zarządu „K” opracowanie podobnych przewodników personalnych poświęconych pozostałym służbom rozwiniętych państw kapitalistycznych oraz międzynarodowym grupom terrorystycznym. Zob. O. Kaługin, *Proszczaj, Łubianka...*, s. 164–165, 259; O. Kaługin, F. Montaigne, *Spy Master...*, s. 150–151; D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina...*, s. 105; W. Maliewannyj, *Siensiej iż Jasieniewa*, „Niezawisimaja gazietia” z 28.09.2000 (http://www.ng.ru/style/2000-09-28/16_sensy.html); L. Szebarszyn, *Iz żyjni naczial'nika razwiedki*, Moskwa 1997, Tierra, s. 83; S. Levchenko, *On the Wrong Side: My Life in the KGB*, New York 1989, Dell Publishing, s. 172.

²⁴ O. Kaługin, F. Montaigne, *Spy Master...*, s. 149–151, 227–228; O. Kaługin, *Proszczaj, Łubianka...*, s. 161–162; V. Mitrokhin, *KGB Anthology*, vol. 13, k. 28–30 (<http://legacy.wilsoncenter.org/va2/docs>); A. Kołpakidj, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossii...*, s. 70; A. Kołpakidj, D. Prochorow, *Sowierszenno siekrietno...*, s. 611–612; D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina...*, s. 104–105; A. Maksimow, *Operacya „Turnir”*. *Zapiski czternorabocziewo razwiedki*, Moskwa 1999, Gieja-Iterum, s. 253; V. Cherkashin, G. Feifer, *Spy Handler...*, s. 117, 153, 181; K. Priebrażenskij, *KGB w Japonii...*, s. 312–314; R. Kessler, *Escape from the CIA: How the CIA Won and Lost the Most Important Spy Ever to Defect to the U. S.*, New York–London–Toronto 1992, Pocket Star Books, s. 2, 67; L. Mlieczin, *Osobaja papka...*, s. 261–262; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 178; D. Prochorow, O. Liemiechow, *Pieriebieżcziki. Zaoczno rasstrieliany*, Moskwa 2001, Wieczie-Arija-AiF, s. 374; D. Wise, *Nightmover...*, s. 136–137; G. Brook-Shepherd, *The Storm Birds: Soviet Post-War Defectors*, London 1988, Weidenfeld & Nicolson, s. 264; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 188; E. Epstein, *Podstep...*, s. 213; *Meeting the Espionage Challenge: A Review of the United States Counterintelligence and Security Programs*, Report of the Select Committee on Intelligence United States Senate, Ninety Fourth Congress, Second Session, October 3, 1986, Washington 1986, U. S. Government Printing Office, s. 102.

Pod koniec 1975 r. z zadań Zarządu „K” wyłączono sprawy emigracji, przekazując je nowo utworzonemu 19. Wydziałowi 1. Zarządu Głównego²⁵. Od końca lat 70. do połowy 80. w strukturze pionu utworzono kolejne wydziały:

- 10. Wydział – przejął od 5. Wydziału kontrwywiadowczą ochronę personelu wszelkich radzieckich placówek dyplomatycznych i handlowych oraz innych pozawywiadowczych instytucji działających za granicą; miał również zapobiegać ewentualnym ucieczkom zatrudnionych tam pracowników,
- Wydział Kadr – typował i dobierał kandydatów do pracy w Zarządzie „K” pod kątem specyficznych umiejętności przydatnych w pionie kontrwywiadu zagranicznego (w praktyce była to często selekcja negatywna, polegająca na ściąganiu z innych jednostek wywiadu KGB oficerów, którzy mieli problemy z werbowaniem cudzoziemców, słabiej posługiwali się językami obcymi czy też wyróżniali się bardziej introwertycznymi cechami osobowości)²⁶.

W funkcjonujących za granicą „legalnych” rezydenturach Komitetu odpowiedzialnym pionu kontrwywiadu zagranicznego była od początku lat 60. tzw. linia „KR”²⁷.

Większość oficerów pionu „K” od początku służby związana była z wywiadem, ale znaczna część wywodziła się także z centrali kontrwywiadu krajowego (2. Zarządu Głównego) KGB lub wprost ze struktur terytorialnych Komitetu. Wielu zatem miało już pewną praktykę w pracy kontrwywiadowczej prowadzonej na terenie Związku Radzieckiego, a niemal każdy znał przynajmniej jeden język zachodni. Jednak według zachodnich analityków poziom ich wykształcenia był zazwyczaj niższy od poziomu wykształcenia większości oficerów pracujących w pionie wywiadu politycznego 1. Zarządu Głównego²⁸.

Możliwości operacyjne radzieckiego kontrwywiadu zagranicznego były dość imponujące. W końcu 1963 r. Służba nr 2 posiadała na całym świecie 1037 osobowych źródeł informacji, w tym 224 cudzoziemców, 33 bezpieczeństwa i 780 obywateli radzieckich²⁹. W ogólnie dostępnych źródłach brak jednak analogicznych danych odnoszących się do Zarządu „K”. Można jedynie szacować, iż liczba źródeł osobowych jednostki mogła zwiększyć się przez następne dwie dekady do prawie 2000 osób³⁰.

O rezultatach pracy pionu, o którym mowa, świadczy fakt, iż w 1967 r. zapobiegł on „wsypom” 22 oficerów, agentów i informatorów KGB i GRU, a także 8 oficerów,

²⁵ AIPN, IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 94; O. Kaługin, *Proszczaj, Lubianka...*, s. 221–222; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 650.

²⁶ K. Prieobrażenskij, *KGB w Japonii...*, s. 312–317.

²⁷ AIPN, IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 90, 97–98; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 80; *Meeting the Espionage Challenge: A Review of the United States Counterintelligence...*, s. 22.

²⁸ J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 351; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 116; V. Cherkashin, G. Feifer, *Spy Handler...*, s. 68–69; P. Earley, *Towarzysz J. Tajemnice szefa rosyjskiej siatki szpiegowskiej w Stanach Zjednoczonych po zimnej wojnie*, Poznań 2008, Rebis, s. 52; R. Heuer, *Soviet Organization and Doctrine for Strategic Deception*, w: *Soviet Strategic Deception...*, s. 41.

²⁹ V. Mitrokhin, *The KGB in Afghanistan...*, s. 157. Spośród 1037 informatorów zarejestrowanych w grudniu 1963 r. 39 prowadziło działalność na terenie RFN, 23 w Stanach Zjednoczonych, 21 we Francji, a po 11 w Austrii i Belgii. Ponadto przeciwko emigracyjnym organizacjom rosyjskim zaangażowano 55 informatorów, przeciwko analogicznym organizacjom ukraińskim – 23, a litewskim – 21. Zob. tamże, s. 157.

³⁰ Odpowiadałoby to zwiększeniu liczby oficerów pionu kontrwywiadu zagranicznego zatrudnionych w centrali pomiędzy 1963 a 1983 r. (ze 103 do około 200). Zob. tamże, s. 157; AIPN, IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 89.

agentów i informatorów innych państw ówczesnego bloku wschodniego. Zdołał także potwierdzić kontakty 42 podstawionych „oferentów” ze służbami specjalnymi krajów kapitalistycznych³¹.

Poza penetrowaniem obcych służb oraz monitorowaniem szeregów wywiadu KGB, oficerowie Zarządu „K” odgrywali ponadto główną rolę w zapewnianiu funkcjonowania w latach 1983–1987 oraz 1989–1991 nieformalnego kanału wymiany informacji pomiędzy wywiadem KGB a CIA (tzw. kanału Gawriłowa). Przedstawiciele obu służb odbywali nieregularne spotkania w celu zapobiegania nadmiernej eskalacji w prowadzonej nieustannie wojnie wywiadów (najczęściej chodziło o ustalenie przyczyn i okoliczności śmierci własnych oficerów)³².

³¹ Sprawozdanie Jurija Andropowa, przewodniczącego KGB przy Radzie Ministrów ZSRR, dla sekretarza generalnego KC KPZR Leonida Breżniewa z 6 maja 1968 r. (nr 1025-A/OW) *O rezultatach pracy Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR i jego organów terytorialnych za 1967 r.* Zob. *Łubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917–1991...*, s. 716.

³² M. Bearden, J. Risen, *KGB kontra CIA*, Warszawa 2008, Świat Książki, s. 160–161; *CRU–KGB: «Kanał Gawriłowa»*, „Nowosti razwedki i kontrrazwedki” 1998, nr 11, s. 6. Po raz pierwszy z inicjatywą zwrotu się do strony przeciwnej wystąpił w styczniu 1976 r. ówczesny dyrektor CIA, William Colby (dość kuriozalne pytanie dotyczyło kwestii ewentualnego przyznania się przez wywiad KGB do udziału w zabójstwie Richarda Welcha, rezydenta CIA, dokonany w Atenach w grudniu 1975 r., oraz w porwaniu i wywiezieniu – w tym samym miesiącu – z Wiednia do Czechosłowacji byłego radzieckiego uciekiniera Nikołaja Szadrina). Do kontaktu doszło w Wiedniu. Z pomysłem organizowania stałych, choć nieregularnych, spotkań wystąpili Rosjanie. Pierwsza próba nawiązania kontaktu podjęta przez KGB w 1983 r. w Moskwie została przez Amerykanów zignorowana. Jednak kilka tygodni później, na polecenie ówczesnego dyrektora CIA Williama Caseya, kilku oficerów tej służby przybyło do radzieckiej ambasady w Wiedniu, rozpoczynając tym samym całą serię późniejszych konsultacji. Wiadomo, że w połowie 1984 r. Amerykanie poprosili o spotkanie dotyczące sprawy uprowadzenia wysokiego rangą oficera Agencji na Bliskim Wschodzie (chodziło o uzyskanie potwierdzenia, że Rosjanie nie brali udziału w dokonanym w marcu 1984 r. porwaniu i uwięzieniu Williama Buckleya, rezydenta CIA w Bejrucie, a jesienią 1986 r. waresztowaniu jednego z amerykańskich dziennikarzy pracujących w Związku Radzieckim – moskiewskiego korespondenta „US News & World Report” Nicholasa Daniloffa, zatrzymanego w sierpniu 1986 r. pod zarzutem szpiegostwa). Z kolei kierownictwo I. Zarządu Głównego poprosiło w drugiej połowie 1985 r. o spotkanie w celu wyjaśnienia, czy CIA wykorzystywała środki halucynogenne w działaniach operacyjnych prowadzonych przeciwko oficerom wywiadu KGB (zwłaszcza w operacji rzekomego porwania z Włoch zastępcy naczelnika I. Wydziału I. Zarządu Głównego Witalija Jurczenki, który w sierpniu 1985 r. zbiegł do Stanów Zjednoczonych). Poza tym w październiku 1990 r. Rosjanie chcieli przetestować reakcję Amerykanów na ewentualną sugestię zaprzestania wywożenia na Zachód zarówno dezertujących w coraz większej liczbie oficerów radzieckiego wywiadu, jak i żołnierzy Armii Radzieckiej z terenu byłej NRD (po wyjściu na jaw licznych przypadków sprzedaży części bądź kompletnych egzemplarzy nowoczesnych typów broni będących na wyposażeniu stacjonującej tam Zachodniej Grupy Wojsk). Wiadomo również, że kilka tygodni później usiłowali wyjaśnić, czy CIA nie miała czegoś wspólnego z nagłą śmiercią wysokiego rangą oficera radzieckiego wywiadu (naczelnika Zarządu „K” Leonida Nikitienki, który zmarł na zawał w listopadzie 1990 r. podczas służbowego pobytu w jednym z krajów Ameryki Łacińskiej). Spotkania odbywały się na terenie ambasad jednej ze stron, przeważnie w krajach neutralnych (najczęściej w Wiedniu, rzadziej w Helsinkach, choć dochodziło do nich także w Moskwie i w Berlinie Wschodnim). W rozmowach zwykle brało udział po dwóch oficerów KGB i CIA. W 1989 r. oddano do użytku bezpośrednią linię telefoniczną łączącą centrale obu służb w Langley i Jasieniewie, a od połowy 1991 r. zaczęto wymieniać się niektórymi informacjami dotyczącymi terroryzmu, proliferacji broni jądrowej oraz produkcji i handlu narkotykami. Ostatni kontakt, zawieszający przygotowania do kolejnego spotkania w październiku 1991 r. w Helsinkach, odbył się ostatniego dnia tzw. puczu Janajewa w Moskwie, tj. 21 sierpnia 1991 r. Zob. J. Prado, *Lost Crusader: The Secret Wars of CIA Director William Colby*, New York 2003, Oxford University Press, s. 331; L. Mlieczyn, *Osobaja papka...*, s. 416–417; M. Bearden, J. Risen, *KGB kontra CIA...*, s. 160–161, 327–334, 364–368, 388–390, 393–394, 397–400, 410; V. Cherkashin, G. Feifer, *Spy Handler...*, s. 200–201; *CRU–KGB: «Kanał Gawriłowa»*, „Nowosti razwedki i kontrrazwedki” 1998, nr 11, s. 6; L. Szebarszyn, *Iż żyzni naczial'nika razwedki...*, s. 81–82.

Spośród dziewięciu naczelników pionu radzieckiego kontrwywiadu pięciu pracowało wcześniej w strukturach kontrwywiadu zagranicznego, kilku innych zaś służyło w kontrwywiadzie krajowym. Jedynie Aleksiej Krochin i Anatolij Kiriejew nie mieli uprzednio żadnego doświadczenia kontrwywiadowczego (zob. tabela). Najdłużej jednostką kierowali: Władimir Klimkin, Anatolij Kiriejew (po niecałe 8 lat), Oleg Kaługin (niemal 7 lat) oraz Grigorij Grigorienko (łącznie ponad 6 lat), najkrócej natomiast – pełniący obowiązki naczelnika pionu „K” Nikołaj Nowik (pół roku) i Walentin Nowikow (dziewięć miesięcy).

Znaczne zmiany, zarówno w zakresie form i metod działania, jak i poszerzenia zakresu pracy kontrwywiadu z pozycji rezydentur, nastąpiły w okresie kierowania wydziałem przez uchodzącego za pragmatyka Grigorienkę³³. Barwną postacią był, uważany za protegowanego ówczesnego Sekretarza KC KPZR (i późniejszego ministra obrony), Dmitrija Ustinowa, O. Kaługin, zdymisjonowany pod koniec lat 70. przez wyraźnie niechętnego mu Kriuczkowa³⁴. Jednak największe sukcesy radziecki kontrwywiad odnotował za czasów A. Kiriejewa. Były one związane z werbunkiem wysokich rangą funkcjonariuszy amerykańskich służb specjalnych, zwłaszcza Roberta Hanssena z FBI oraz Aldricha Amesa z CIA³⁵.

Aleksiej Krochin został w późniejszym czasie także zastępcą naczelnika wywiadu KGB. Na I zastępcę naczelnika kontrwywiadu krajowego (2. Zarządu Głównego) mianowano natomiast Witalija Konstantynowicza Bojarowa. Jednak najwyżej w strukturze Komitetu awansował Grigorienko, który poza objęciem najwyższego stanowiska w kontrwywiadzie krajowym zasiadł również w fotelu zastępcy przewodniczącego KGB (zob. tabela). Mniej szczęścia mieli Kiriejew oraz przedostatni z naczelników, Leonid

³³ A. Sokołow, *Supierkrot...*, s. 35–36.

³⁴ M. Dokuczajew, *Moskwa, Krieml', Ochrana*, Moskwa 1995, Bizniess-priess, s. 195; V. Cherkashin, G. Feifer, *Spy Handler...*, s. 131–132.

³⁵ D. Wise, *Nightmover...*, s. 327; M. Wolf, A. McElvoy, *Człowiek bez twarzy...*, s. 21. Obaj z własnej inicjatywy, ze względów finansowych, zaoferowali współpracę radzieckim służbom specjalnym. Hanssen, jako oficer pracujący od marca 1979 r. do czerwca 1990 r. w pionie kontrwywiadu FBI (w tym piastując od sierpnia 1987 r. stanowisko zastępcy szefa sekcji CI-3A, odpowiedzialnej za analizę działań KGB i GRU), zdecydował się na utrzymywanie anonimowych kontaktów z GRU (w latach 1979–1981), KGB (od października 1985 r. do grudnia 1991 r.) oraz SWR (pomiędzy 1999 r. a lutym 2001 r.), za co otrzymał wynagrodzenie w łącznej wysokości 1,4 mln \$. Z kolei Ames, będący w latach 1972–1991 oficerem Wydziału Radzieckiego i Europy Wschodniej CIA (w tym od października 1983 r. do lipca 1986 r. szefem sekcji radzieckiej wydziałowego pionu kontrwywiadu zagranicznego) osobiście spotykał się z oficerami pionu „K” KGB między kwietniem 1985 r. a lutym 1994 r., otrzymując w zamian w formie bezpośredniego wynagrodzenia bądź różnego rodzaju ekwiwalentów majątkowych około 4,6 mln \$. Spośród zdekonspirowanych przez nich 14 oficerów KGB i GRU, będących informatorami obu amerykańskich służb (oraz poza jednym pracującym dla brytyjskiego SIS i jednym oficerem bułgarskiego wywiadu DS kontaktującym się z CIA) dziesięciu skazano na karę śmierci i w latach 1986–1988 rozstrzelano, za: D. Wise, *Spy. The Inside Story How the FBI's Robert Hanssen Betrayed America*, New York 2002, Random House, s. 8, 18–24, 28–37, 50–141, 219–229, 239; *United States of America v. Aldrich Hazen Ames: Statement of Facts*, United States District Court For the Eastern District of Virginia, w: *A Counterintelligence Reader: Post-World War II to Closing the 20th Century*, vol. 3, F. Rafalko (red.), Washington 1998, National Counterintelligence Center, s. 306–311; *An Assessment of the Aldrich H. Ames Espionage Case and Its Implications for U.S. Intelligence: A Report*, Select Committee on Intelligence United States Senate, One Hundred Third United States Congress, Second Session, November 1, 1994, Washington 1994, U. S. Government Printing Office, s. 1–136; D. Wise, *Nightmover...*, s. 1, 7–8, 41, 45, 53, 69, 78, 114, 148, 185–188, 191, 331–332; P. Earley, *Confessions of a Spy. The real Story of Aldrich Ames*, New York 1997, Putnam Sons, s. 20, 37, 40, 90, 94, 115, 143–144, 159, 209, 247–248; M. Bearden, J. Risen, *KGB kontra CIA...*, s. 22–23, 46–47, 64, 73, 111–116, 140, 261–262, 268, 300–302, 374, 378–379, 394–395, 417–422; D. Prochorow, *Razwiedka ot Stalina...*, s. 113–114; V. Cherkashin, G. Feifer *Spy Handler...*, s. 112, 231, 239, 245–255.

Nikitienko. Obaj zmarli w 1990 r. na zawał: Kiriejew w czerwcu, tuż po zakończeniu misji w Polsce³⁶, a Nikitienko w listopadzie podczas podróży służbowej do Brazylii³⁷.

Tabela. Naczelnicy pionu kontrwywiadu zagranicznego 1. Zarządu Głównego KGB w latach 1954–1991.

Imiona i nazwisko (źródła), data i miejsce urodzenia; data zgonu; narodowość; najwyższy stopień wojskowy; data rozpoczęcia i zakończenia służby w charakterze kadrowego oficera radzieckich (rosyjskich) organów bezpieczeństwa (w tym cywilnego wywiadu zagranicznego)	Okres pełnienia funkcji	Inne funkcje pełnione podczas służby w organach bezpieczeństwa po 1945 r.
Nikołaj Piotrowicz NOWIK (1), ur. 1914 r. w Ciżemce (gubernia mińska); zm. 1.07.2009 r.; narodowość białoruska; generał major (pol. generał brygady); w organach bezpieczeństwa od lutego 1937 r. do 1987 r. (w tym w wywiadzie zagranicznym od marca 1953 r. do września 1962 r.)	p.o. naczelnika od 18.03.1954 r. do 16.07.1954 r.	uprzednio m.in. zastępca naczelnika 1. Zarządu (ds. wywiadu zagranicznego) Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego Białoruskiej SRR (białorus. MGB BSRR) od czerwca do października 1946 r.; naczelnik 2. Zarządu (ds. kontrwywiadu krajowego) MGB Białoruskiej SRR od października 1946 r. do stycznia 1948 r.; zastępca ministra bezpieczeństwa państwowego Białoruskiej SRR od stycznia 1948 r. do czerwca 1949 r.; naczelnik 4. Wydziału 5. Zarządu (ds. politycznych) MGB od czerwca 1949 r. do listopada 1951 r.; zastępca naczelnika 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) MGB od listopada 1951 r. do lipca 1952 r.; zastępca naczelnika Zarządu Ochrony MGB od lipca 1952 r. do marca 1953 r.; zastępca naczelnika 9. Wydziału (ds. kontrwywiadu zagranicznego w RFN) 2. Zarządu Głównego

³⁶ *Biała księga. Akta śledztwa prowadzonego przez Prokuraturę Warszawskiego Okręgu Wojskowego w Warszawie w sprawie wniosków Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 19.12.1995 r. i 16.01.1996 r. (sygnatura akt PoŚl 1/96)*, Centrum Informacyjne Rządu, Warszawa 1996, s. 51. W 1986 r. Kiriejew wraz ze swym ówczesnym zastępcą Nowikowem oraz zastępcą rezydenta KGB ds. kontrwywiadu w Waszyngtonie Wiktorem Czerkaszynem (będącym jednocześnie oficerem prowadzącym Amesa) i czterema innymi funkcjonariuszami Zarządu „K” zostali – w rezultacie uzyskania od Amesa kompleksowych informacji odnoszących się do kluczowych aktywów posiadanych przez CIA w szeregach radzieckich służb – odznaczeni w Jasieniewie Orderami Lenina (drugim pod względem rangi, po Gwieździe Bohatera Związku Radzieckiego, odznaczeniem w byłym ZSRR), za: D. Wise, *Nightmover...*, s. 327. Bezpośrednią przyczyną zawału Kiriejewa był prawdopodobnie stres wywołany presją ze strony ówczesnego naczelnika 11. Wydziału (ds. współpracy z państwami socjalistycznymi) 1. Zarządu Głównego, pułkownika (późniejszego generała majora – pol. generała brygady – przyp. aut.) Władimira Bielokurowa, który wciąż żądał dodatkowych informacji dotyczących dynamicznie zmieniającej się sytuacji politycznej w Polsce. Działania Bielokurowa, który nie miał doświadczenia w pracy operacyjnej w krajach kapitalistycznych (od 1973 r. do maja 1989 r. pełnił funkcję zastępcy szefa Przedstawicielstwa KGB do spraw wywiadu w Pradze) wywoływały niechęć ze strony oficerów służących wówczas w warszawskiej rezydenturze Komitetu. Świadczy o tym wyznaczenie jednego z nich: *On [Białokurow – przyp. aut.] nigdy nie pracował z agenturą, nigdy jej nie miał i nie będzie miał, tzw. Wydział XI, oni wszyscy stąd i oni nigdy normalnie nie pracowali*, zob. *Biała księga...*, s. 51.

³⁷ M. Bearden, J. Risen, *KGB kontra CIA...*, s. 364, 67–368; L. Szebarszyn, *Iz żyzni naczial'nika razwiedki...*, s. 81–82.

		(ds. wywiadu zagranicznego) Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (białorus. MWD) od marca do maja 1953 r.; zastępca naczelnika 5. Wydziału (ds. kontrwywiadu zagranicznego w RFN) 2. Zarządu Głównego MWD od 05.1953 do 02.1954 oraz p.o. naczelnika 5. Wydziału (ds. kontrwywiadu zagranicznego w RFN) 2. Zarządu Głównego MWD od lutego do marca 1954 r.; następnie naczelnik 9. Wydziału (ds. emigracji) 1. Zarządu Głównego KGB od lipca 1954 r. do sierpnia 1958 r.; rezydent KGB w Wiedniu od sierpnia 1958 r. do września 1962 r.; naczelnik 3. Wydziału (niemieckiego) 2. Zarządu Głównego KGB (ds. kontrwywiadu krajowego) od października 1962 r. do lipca 1975 r. oraz zastępca naczelnika Zarządu „A” (ds. informacyjno-analitycznych) 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) KGB od lipca 1975 r. do 1987 r.
Władimir Michajłowicz KLIMKIN (2), ur. b. d. i b. m., zm. b. d., narodowość – b. d.; generał major (pol. generał brygady); w organach bezpieczeństwa od marca 1941 r. do sierpnia 1983 r. (w tym w wywiadzie zagranicznym od września 1954 r. do 1967 r.)	od września 1954 r. do marca 1962 r.	uprzednio m.in. zastępca naczelnika Wydziału 2-B (amerykańskiego) 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) MGB od września 1947 r. do 1952 r.; zastępca naczelnika 2. Wydziału (brytyjskiego) 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) MGB od 1952 r. do marca 1953 r. oraz zastępca naczelnika 2. Wydziału (brytyjskiego) 1. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) MWD od marca 1953 r. do marca 1954 r.; następnie naczelnik grupy operacyjnej Aparatu Pełnomocnika (Przedstawicielstwa) KGB ds. koordynacji łączności z MBP NRD w Berlinie Wschodnim od kwietnia 1962 r. do maja 1963 r. oraz starszy oficer grupy operacyjnej Aparatu Pełnomocnika (Przedstawicielstwa) KGB ds. koordynacji łączności z MBP NRD w Berlinie Wschodnim od maja 1963 r. do 1967 r.
Grigorij Fiodorowicz GRIGORIENKO (3), ur. 18.08.1918 r. w Zenkowie (gubernia połtawska); zm. 19.05.2007 r.; narodowość ukraińska; generał pułkownik w3(pol. generał broni); w organach bezpieczeństwa od 1940 r. do sierpnia 1983 r. (w tym w wywiadzie zagranicznym od marca 1954 r. do 1956 r. oraz od 1959 r. do listopada 1969 r.)	od marca 1962 r. do września 1964 r.	uprzednio m.in. zastępca naczelnika 3. Sekcji 3. Wydziału (ds. lotnictwa wojskowego) 3. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu wojskowego) MGB od maja 1946 r. do grudnia 1948 r.; naczelnik 1. Sekcji 3. Wydziału (ds. lotnictwa wojskowego) 3. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu wojskowego) MGB od grudnia 1948 r. do grudnia 1949 r.; naczelnik 3. Sekcji 5. Wydziału (ds. kontrwywiadu zagranicznego) 1. Zarządu (ds. kontrwywiadu zagranicznego i emigracji) MGB od grudnia 1949 r. do grudnia 1951 r.; zastępca naczelnika 4. Wydziału (wschodniego) 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) MGB od grudnia 1951 r. do sierpnia 1952 r.; zastępca naczelnika 3. Wydziału (wschodniego) 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) MGB od sierpnia 1952 r. do marca 1953 r.; zastępca naczelnika 7. Wydziału 1. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) MWD od marca do maja 1953 r.; zastępca naczelnika 5. Wydziału 1. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) MWD od maja 1953 r. do marca 1954 r.; zastępca starszego doradcy szefa Przedstawicielstwa KGB w Budapeszcie od marca 1954 r. do listopada 1956 r.; zastępca naczelnika 6. Wydziału (ds. emigracji) 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) KGB od listopada 1956 r. do lutego 1957 r.,

		naczelnik 6. Wydziału (ds. emigracji) 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) KGB od lutego 1957 r. do lipca 1959 r.; zastępca naczelnika Wydziału „D” (ds. dezinformacji) 1. Zarządu Głównego KGB od lipca 1959 r. do lutego 1962 r.; następnie zastępca naczelnika Służby nr 2 (ds. kontrwywiadu zagranicznego) 1. Zarządu Głównego KGB od końca września 1964 r. do początku 1966 r.; naczelnik Służby nr 2 (ds. kontrwywiadu zagranicznego) 1. Zarządu Głównego KGB od początku 1966 r. do listopada 1969 r.; 1. zastępca naczelnika 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) KGB od listopada 1969 r. do września 1970 r. oraz naczelnik 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) KGB od września 1970 r. do sierpnia 1983 r. i jednocześnie członek Kolegium KGB od 2.09.1970 r. do 23.11.1978 r., a następnie zastępca przewodniczącego KGB od 23.11.1978 r. do 1.08.1983 r.
Aleksiej Aleksiejewicz KROCHIN (4), ur. 30.07.1912 r. w Petersburgu; zm. 6.10.1983 r.; narodowość rosyjska; generał major (pol. generał brygady); w organach bezpieczeństwa od 1938 r. do końca 1974 r. (w tym w wywiadzie zagranicznym od 1946 r. do końca 1971 r.)	od września 1964 r. do początku 1966 r.	jednocześnie zastępca naczelnika 1. Zarządu Głównego ds. nadzoru nad pionem kontrwywiadu zagranicznego od września 1964 r. do początku 1966 r.; uprzednio m.in. zastępca naczelnika Wydziału 6-A (europejskiego) Zarządu 1-A (ds. wywiadu „legalnego”) 1. Zarządu Głównego (ds. wywiadu zagranicznego) MGB od 1946 r. do połowy 1947 r.; naczelnik 1. Wydziału 2. Zarządu (europejskiego) KI od połowy 1947 r. do 1950 r., rezydent KI/MGB/MWD/KGB w Paryżu od 1950 r. do października 1954 r.; zastępca naczelnika 1. Zarządu Głównego ds. nadzoru nad pionem wywiadu „nielegalnego” od 30.10.1954 r. do połowy 1961 r. i jednocześnie naczelnik Zarządu Specjalnego „NR” (ds. wywiadu „nielegalnego”) 1. Zarządu Głównego KGB od marca 1957 r. do końca 1958 r. oraz pełnomocnik (szef Przedstawicielstwa) KGB ds. koordynacji łączności z MBP NRD w Berlinie Wschodnim od połowy 1961 r. do sierpnia 1964 r., następnie rezydent KGB w Paryżu od początku 1966 r. do końca 1971 r.; od końca 1971 r. do końca 1974 r. w dyspozycji naczelnika 1. Zarządu Głównego KGB
Grigorij Fiodorowicz GRIGORIENKO (5) – dane osobowe – zob. wyżej	od początku 1966 r. do 17.11.1969 r.	zob. wyżej
Witalij Konstantinowicz BOJAROW (6), ur. 27.08.1928 r. w Czugujewie (obwód charkowski); zm. b. d.; narodowość mordwińska; generał lejtnant (pol. generał dywizji); w organach bezpieczeństwa od czerwca 1945 r. do 1985 r. (w tym w wywiadzie zagranicznym od 1961 r. do marca 1973 r., z czego nauka w Wyższej Szkole Wywiadowczej nr 101 przy 1. Zarządzie Głównym KGB od 1961 r. do 1963 r.)	p.o. naczelnika od listopada 1969 r. do stycznia 1970 r.; naczelnik od stycznia 1970 r. do marca 1973 r.	jednocześnie zastępca naczelnika Służby nr 2 (ds. kontrwywiadu zagranicznego) 1. Zarządu Głównego KGB od września 1965 r. do stycznia 1970 r.; uprzednio m.in. oficer 2. Zarządu (ds. kontrwywiadu) MGB Ukraińskiej SRR od 1949 r. do 1952 r.; sekretarz komitetu partyjnego 2. Zarządu (ds. kontrwywiadu) MGB Ukraińskiej SRR od 1954 r. do 1956 r.; oficer Przedstawicielstwa KGB w Budapeszcie od 1956 r. do lutego 1959 r.; naczelnik 2. Zarządu (ds. kontrwywiadu) KGB Ukraińskiej SRR od lutego 1959 r. do 1961 r. oraz zastępca rezydenta KGB ds. kontrwywiadu w Londynie od stycznia 1963 r. do sierpnia 1965 r.; następnie zastępca naczelnika 2. Zarządu Głównego (ds. kontrwywiadu krajowego) KGB od marca 1973 r. do 1980 r. oraz 1. zastępca naczelnika 2. Zarządu Głównego KGB od 1980 r. do 1985 r.

<p>Oleg Daniłowicz KAŁUGIN (7), ur. 6.09.1934 r. w Leningradzie; zm. b. d.; narodowość – b. d.; generał major (pol. generał brygady); w organach bezpieczeństwa od 1952 r. do 1989 r. (w tym w wywiadzie zagranicznym od połowy 1956 r. do 15.11.1979 r., z czego nauka w Wyższej Szkole Wywiadowczej nr 101 przy I. Zarządzie Głównym KGB od połowy 1956 r. do sierpnia 1958 r.)</p>	<p>od marca 1973 r. do 15.11.1979 r.</p>	<p>uprzednio m.in. oficer rezydentury KGB w Nowym Jorku od połowy 1960 r. do marca 1964 r.; zastępca rezydenta KGB ds. wywiadu politycznego w Waszyngtonie od lipca 1965 r. do lutego 1970 r. i jednocześnie p.o. rezydenta w Waszyngtonie od sierpnia 1968 r. do maja 1969 r.; zastępca naczelnika Służby nr 2 Zarządu „K” (ds. kontrwywiadu zagranicznego) I. Zarządu Głównego KGB od lutego 1970 r. do lutego 1973 r.; naczelnik Zarządu „K” (ds. kontrwywiadu zagranicznego) I. Zarządu Głównego KGB od marca 1973 r. do listopada 1979 r. oraz I zastępca naczelnika Zarządu KGB RSFR ds. Leningradu i obwodu leningradzkiego od grudnia 1979 r. do końca 1987 r.</p>
<p>Anatolij Tichonowicz KIRIEJEW (8), ur. 27.11.1923 r. w Soroczynsku; zm. 9.06.1990 r.; narodowość – b. d.; generał major (pol. generał brygady); w organach bezpieczeństwa od 1951 r. do czerwca 1990 r. (w tym w wywiadzie zagranicznym od 1951 r. do czerwca 1990 r., z czego nauka w Wyższej Szkole Wywiadowczej nr 101 przy KI/I. Zarządzie Głównym MGB od 1951 r. do połowy 1952 r.)</p>	<p>od 15.11.1979 r. do lipca 1987 r.</p>	<p>uprzednio m.in. oficer rezydentury MWD/KGB w Nowym Jorku od 1953 r. do 1957 r.; zastępca rezydenta KGB ds. wywiadu politycznego w Waszyngtonie od 1959 r. do 1963 r.; zastępca rezydenta KGB ds. wywiadu politycznego w Nowym Jorku od 1966 r. do czerwca 1967 r.; naczelnik I. Wydziału (amerykańskiego) I. Zarządu Głównego od końca 1967 r. do początku 1974 r. oraz rezydent KGB w Bejrucie od początku 1974 r. do 1978 r.; następnie szef Przedstawicielstwa KGB w Warszawie od sierpnia 1987 r. do maja 1990 r.</p>
<p>Leonid Jefimowicz NIKITIENKO (9), ur. w 1934 r. b. d. i b. m.; zmarł w listopadzie 1990 r.; narodowość – b. d.; generał major (pol. generał brygady); w organach bezpieczeństwa od około 1952 r. do listopada 1990 r. (w tym w wywiadzie zagranicznym od około 1978 r. do listopada 1990 r.)</p>	<p>od sierpnia 1987 r. do listopada 1990 r.</p>	<p>uprzednio m.in. oficer 2. Wydziału (ds. kontrwywiadu) w Zarządzie KGB RFSRR ds. Moskwy i obwodu moskiewskiego do około 1978 r.; zastępca rezydenta KGB ds. kontrwywiadu w Londynie od około 1978 r. do kwietnia 1985 r. i jednocześnie p.o. rezydenta od maja 1984 r. do kwietnia 1985 r. oraz naczelnik 19. Wydziału (ds. emigracji) I. Zarządu Głównego KGB od połowy 1985 r. do sierpnia 1987 r.</p>
<p>Walentin Piotrowicz NOWIKOW (10), ur. b. d. i b. m.; zm. b. d.; narodowość – b. d.; generał major (pol. generał brygady)</p>	<p>od listopada 1990 r. do sierpnia 1991 r.</p>	<p>uprzednio m.in. zastępca naczelnika Zarządu „K” (ds. kontrwywiadu zagranicznego) I. Zarządu Głównego KGB od około 1975 r. do listopada 1990.</p>

Bibliografia

1. Pietrow N., *Kto rukowodił organami biezopasnosti 1941–1954*, Moskwa 2010, Miemoriał-Zwienja, s. 644–645.
2. *Organy gosudarstwiennoj biezopasnosti SSSR w Wielikoj Otiecziestwiennoj wojnie. Sbornik dokumentow*, t. 3, ks. 2, *Ot oborony k nastupljeniju*, W. Korowin (red.), Moskwa 2003, Rus’, s. 304.

3. *Łubianka. Organy WCzk-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917–1991. Sprawocznik*, A. Kokurin, N. Pietrow (red.), Moskwa 2003, Międzynarodnyj Fond »Diemokratija«, s. 259–260; *Organy gosudarstwiennoj biezopasnosti SSSR w Wielikoj Otiecziestwiennoj wojnie. Sbornik dokumentow*, t. 3, ks. 2..., s. 305; W. Abramow, *Kontrrazwiedka. Szczit i miecz protiwn Abwieria i CRU*, Moskwa 2006, Jauza-Eksmo, s. 267–269.
4. Diektiariow K., Kołpakidi A., *Wnieszniaja razwiedka SSSR*, Moskwa 2009, Eksmo, s. 473–474; Kołpakidi A., Prochorow D., *Wnieszniaja razwiedka Rossii*, Sankt-Pietierburg–Moskwa 2001, Niewa-Ołma-Priess, s. 265; Sokołow A., *Supierkrot CRU w KGB*, Moskwa 1999, Wypieł, s. 35; *Wietierany wnieszniej razwiedki (kratkij biograficzieskij sprawocznik)*, Moskwa 1995, Służba wnieszniej razwiedki Rossijskoj Fiedieracyi.
5. *Łubianka. Organy WCzk-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917–1991...*, s. 260; *Organy gosudarstwiennoj biezopasnosti SSSR w Wielikoj Otiecziestwiennoj wojnie. Sbornik dokumentow*, t. 3, ks. 2, s. 305; Abramow W., *Kontrrazwiedka...*, s. 269; Sokołow A., *Supierkrot CRU w KGB...*, s. 35.
6. Diektiariow K., Kołpakidi A., *Wnieszniaja razwiedka SSSR...*, s. 376–377; Kołpakidi A., Prochorow D., *Wnieszniaja razwiedka Rossii...*, s. 173–174; Cziertoprud S., *Andropow i KGB*, Moskwa 2004, Jauza-Eksmo, s. 513–514; Kaługin O., *Proszczaj, Łubianka!*, Moskwa 1995, Olimp, s. 142–143, 162; Mliczin L., *Andropow*, Moskwa 2006, Prospiekt, s. 203; AIPN, IPN BU 0296/194, t. 3, *Notatka o terroryzmie międzynarodowym z 8 grudnia 1972 r.*, k. 135; *Soviet Citizens Engaged in Clandestine Operations Abroad*, w: Barron J., *KGB. The Secret Work of Soviet Secrets Agents*, New York 1974, Bantam Books, s. 515.
7. Kaługin O., *Proszczaj Łubianka...*, s. 23–25, 52, 61, 78, 110, 142–143, 162, 242–243; Sokołow A., *Supierkrot CRU w KGB...*, s. 11, 157, 219; Kalugin O., Montaigne F., *Spy Master. My 32 Years in Intelligence and Espionage Against the West*, London 1994, Smith Gryphon, s. 148; Kołpakidi A., *Likwidatory KGB. Spiecopieracyi sowietskich spiecsłużb 1941–2004*, Moskwa 2003, Jauza-Eksmo, s. 415; Kołpakidi A., Prochorow D., *Wnieszniaja razwiedka Rossii...*, s. 70; Andrew Ch., Mitrokhin V., *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, London 2000, Penguin Press, s. 505; J. Strigin, *KGB był, jest' i budiet. Ot KGB do MB RF*, Moskwa 2004, Eksmo-Ałgoritm s. 484, Baew J., *КТБ в България. Сътрудничеството между съветските и български тайни служби 1944–1991*, София 2009, Военно издателство, s. 195; *Soviet Citizens Engaged in Clandestine Operations Abroad*, w: Barron J., *KGB. The Secret Work...*, s. 523.
8. A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossii...*, s. 70, 253; K. Diektiariow, A. Kołpakidi, *Wnieszniaja razwiedka SSSR...*, s. 459; *Razwiedka i kontrrazwiedka w licach. Encykłopediczieskij słowar' rossijskich spiecsłużb*, A. Dijenko (opr.), Moskwa 2002, Russkij mir, s. 226; *Wietierany wnieszniej razwiedki...*, s. 62; A. Sokołow, *Supierkrot CRU w KGB...*, s. 219; V. Cherkashin, G. Feifer, *Spy Handler...*, s. 133, 261; D. Wise, *Nightmover: How Aldrich Ames Sold the CIA to the KGB for \$4,6 Million*, New York 1995, Harper Collins, s. 327; M. Bearden, J. Risen, *KGB kontra CIA...*, s. 161; *КТБ и ДС – връзки и зависимости. Документи от централизирания архив, Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия*, София

- 2010, s. 1071, 1075; J. Langoš, *Začlenenie rozvedky v štátnom aparáte ZSSR* (<http://www.langos.sk/pamat/stb/stb0.htm>).
9. A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossii...*, s. 70; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Sowierszenno siekrietno. Wsjo o wnieszniej razwiedkie*, Moskwa 2002, Olimp, s. 611; M. Bearden, J. Risen, *KGB kontra CIA...*, s. 331, 367–368; L. Szebarszyn, *Iz żyzni naczial'nika razwiedki...*, s. 46, 81–82; J. Langoš, *Začlenenie rozvedky v štátnom aparáte ZSSR* (<http://www.langos.sk/pamat/stb/stb0.htm>); C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, London 1990, Hodder & Stoughton, s. 604, 659; A. Szewjakin, *Sistiemia bezopasnosti CCCR (1945–1991). Struktura, funkcyi, rukowodstwo*, Moskwa 2010, Ramienskaja tipografija, s. 17; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek – egzekucja*, Warszawa 2001, Bellona, s. 183, 235; N. West, *Games of Intelligence: The Classified Conflict of International Espionage*, New York 1989, Crown Publishing, s. 146; *19-yy otdiel, 1-oje Gławnoje upravlienije KGB* (<http://shieldandword.mozohin.ru/kgb5491/structure/1GU/19.htm>).
10. A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Wnieszniaja razwiedka Rossii...*, s. 70; A. Kołpakidi, D. Prochorow, *Sowierszenno siekrietno...*, s. 611; L. Szebarszyn, *Iz żyzni naczial'nika razwiedki...*, s. 81; O. Kalugin, F. Montaigne, *Spy Master...*, s. 343; D. Wise, *Nightmover...*, s. 327; *КГБ и ДС – връзки и зависимости. Документи от централизирания архив...*, s. 1382.

Podsumowując, należy zauważyć, że szeroki zakres zadań oraz nadmiernie rozbudowane struktury pionu kontrwywiadu zagranicznego KGB były rezultatem nie tylko „standardowo” uzasadnionej, pewnej dozy nieufności wymaganej w działaniach służb większości państw świata, lecz także, przede wszystkim, odzwierciedlały głęboko zakorzoną w radzieckim systemie polityczno-ustrojowym potrzebę nieustannego szukania „ukrytych wrogów”.

Streszczenie

W artykule zaprezentowano podstawowe funkcje, modele organizacyjne, strukturę wewnętrzną oraz naczelników pionu kontrwywiadu zagranicznego I. Zarządu Głównego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1954–1991.

Przez 37 lat radziecki kontrwywiad zagraniczny funkcjonował w ramach struktur wywiadu cywilnego jako: 5. Wydział (od marca do lipca 1954 r.), 14. Wydział (od lipca 1954 do stycznia 1963 r.), Służba nr 2 (od stycznia 1963 do jesieni 1972 r.) oraz Zarząd „K” (od jesieni 1972 do października 1991 r.). W tym czasie pionem kierowało dziewięciu naczelników, z których najdłużej na jego czele stali Władimir Klimkin, Anatolij Kiriejew (po niecałe osiem lat), Oleg Kaługin (niemal siedem lat) oraz Grigorij Grigorienko (łącznie ponad sześć lat). Jednostka należała do najliczniejszych w I. Zarządzie Głównym KGB. Od końca lat 70. jej centrala liczyła dziesięć wydziałów, w których służyło około 200 oficerów. Kolejnych 500 realizowało zadania z pozycji ponad stu legalnych rezydentur rozmieszczonych na całym świecie.

Pion kontrwywiadu zagranicznego, realizując zadania agenturalnego przenikania do obcych służb specjalnych, werbowania i łącznikowania oficerów wywiadu i kontrwywiadu innych państw (zwłaszcza Stanów Zjednoczonych, wiodących krajów NATO, Japonii oraz Chin) oraz wykrywania ewentualnej agencji wewnątrz KGB

i GRU, stanowił zarazem najbardziej newralgiczny element całego radzieckiego systemu wywiadowczego.

Abstract

For 37 years the Foreign Counterintelligence had been existing within the Soviet civil intelligence structures as: 5. Department (from March to July 1954), 14. Department (from July 1954 to January 1963), Service no. 2 (from January 1963 to Autumn 1972) and Directorate „K” (from Autumn 1972 to October 1991). During those years the Unit was headed by nine chiefs, the longest by Vladimir Klimkin, Anatoly Kireyev (almost 8 years each), Oleg Kalugin (almost 7 years) and Grigory Grigorenko (total over 6 years). The Unit was one of the largest in the First Chief Directorate of the KGB. Since the late 1970’s its headquarters consisted of ten divisions, including about 200 officers. Another 500 performed tasks in more than one hundred legal residencies located around the world.

Foreign Counterintelligence used to infiltrate foreign services, recruit and liaise between intelligence and counterintelligence officers of other countries (especially the United States, leading NATO countries, Japan and China) and detect possible agents inside the KGB and GRU. At the same time it was the most sensitive part of the Soviet intelligence system.